

ZAKAŠNJELA DEMOGRAFSKA TRANZICIJA: STANOVNIŠTVO LISCA U DUBROVAČKOM PRIMORJU (1870-1880)

MARIJA GJURAŠIĆ, MINELA FULURIJA
I NENAD VEKARIĆ

SAŽETAK: Proces demografske tranzicije, koji je područje bivše Dubrovačke Republike zahvatio prije nego ostale dijelove Hrvatske, u Lisicu je kasnio i njegov se početak gotovo može točno označiti 1878. godinom. Uz činjenicu da je riječ o jednoj od Dubrovniku najudaljenijih brdskih ruralnih župa, razloge tog kašnjenja vjerojatno treba potražiti u utjecajima susjedne Hercegovine, gdje su i tadašnja događanja (Hercegovački ustanak) pogodovala "kvarenju" demografske slike. Obilježja prirodnog kretanja, s visokim stopama rodosti i smrtnosti (preko 40%) i vrlo visokim mortalitetom dojenčadi jasno pokazuju da je Lisac još uvijek u predtranzicijskom razdoblju.

Uvod

Istraživačkim projektom pod naslovom "Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj", koji se ostvaruje kroz doktorski studij "Povijest stanovništva" na Sveučilištu u Dubrovniku, kao jedna od 12 župa koje će se istražiti izabrana je župa Lisac u Dubrovačkom primorju koja obuhvaća šest naselja: Trnovica,

Marija Gjurašić, doktorandica doktorskog studija "Povijest stanovništva" na Sveučilištu u Dubrovniku. Adresa: Gabra Rajčevića 1, 20000 Dubrovnik. E-mail: marija.gjurasic@zg.t-com.hr

Minela Fulurija, doktorandica doktorskog studija "Povijest stanovništva" na Sveučilištu u Dubrovniku. Adresa: Od izvora 61, 20236 Mokošica. E-mail: minelafulurija@yahoo.com

Nenad Vekarić, znanstveni savjetnik Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Zavod za povijesne znanosti HAZU, Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik. E-mail: nenad.vekaric@du.t-com.hr

Točionik, Podimoć, Lisac, Čepikuće i Podgora. Župa Lisac reprezentant je dubrovačkog ruralnog područja. Istraživanje je utemeljeno na matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih.¹

Geografsko situiranje župe Lisac

Župa Lisac nalazi se u Dubrovačkom primorju, te je kroz stoljeća dijelila sudbinu tog područja. Dubrovačko primorje obuhvaća područje od sela Osojnik, koje se nalazi iznad Rijeke dubrovačke, do neumskog koridora na zapadu, i u dužini od oko 50 km tvore pojas širok od 2 do 10 km na površini od 277,35 km², te svom svojom dužinom graniči s Bosnom i Hercegovinom.²

Među stanovništvom tog područja uobičajena je podjela na: Gornja sela (Gornji i Donji Majkovi, Gromača, Kliševo, Mravinjac, Mrčevo, Osojnik i Riđica); Primorska sela (Banići, Brsečine, Doli, Đonta Doli, Grgurići, Kručica, Orašac, Slađenovići, Slano, Smokvina i Trsteno); Slansko primorje (Čepikuće, Kotezi, Lisac, Mravinca, Podgora, Podimoć, Točionik, Trnova i Trnovica), i na Stonsko primorje (Imotica, Ošlje, Smokovljani, Stupa, Štedrica, Topolo i Visočani).³ Dubrovačkom primorju povijesno pripada i Petrovo Selo, koje je danas gotovo integrirano s Mokošicom u Rijeci dubrovačkoj.

Dubrovačko primorje ima obilježje mediteranske klime s naglašeno dugim, mirnim i toplim ljetima, kratkim i vlažnim zimama, te jesenima toplijim i vlažnijim od proljeća. Vegetacijsko razdoblje je iznimno dugo, ali je zbog nepovoljnog godišnjeg rasporeda padalina vrlo česta pojava ljetnih suša koje onemogućuju bolje iskorištavanje ionako škrte zemlje. Prosječna godišnja temperatura iznosi 16,1° C i pogoduje rastu raznovrsnog raslinja.⁴

Budući da su vode u tijesnoj vezi s geološkim i klimatskim obilježjima, ovdje dolazi do izražaja nedostatak izvora vode, što je jedno od najneugodnijih i najnegativnijih obilježja ovog područja. Vodoopskrba čini jedan od najvažnijih

¹ Matične knjige župe Lisac: rođeni (1857-1909); vjenčani (1857-1969) i umrli (1857-1967) (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu).

² Pavo Ivanković, »Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 4 (1993): 191; Josip Lučić, »Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku Republiku god. 1399.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 1 (1986): 11.

³ J. Lučić, »Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku Republiku god. 1399.«: 11.

⁴ Zagorka Brunsko, »Turizam - važni čimbenik u razvoju Dubrovačkog primorja.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 5 (1995): 262.

preduvjeta dobrog života, pa ne smijemo zanemariti činjenicu da u njezinu nedostatku dolazi do velikih migracija stanovništva prema većim naseljima i gradovima koji su taj problem riješili. To nam najbolje mogu posvjedočiti tri naselja na tom području - Slano, Zaton i Orašac - koja imaju javni vodoopskrbni sustav, te u njima živi 30% ukupnog stanovništva Dubrovačkog primorja.⁵

Povijesno situiranje i socijalno-gospodarske prilike Dubrovačkog primorja i župe Lisac

Dubrovačko primorje stoljećima je dijelilo sudbinu Dubrovačke Republike, sve do njena pada 1808. godine. Nakon ukinuća, područje nekadašnje Republike nije pripojeno Dalmaciji, već je njezin teritorij izdvojen kao posebna teritorijalna i upravna jedinica, formalno podređena talijanskom potkralju u Milanu.⁶ Sve do siječnja 1814. godine Dubrovnik je ostao pod izravnom francuskom vlašću, kada ga francuske trupe napuštaju, a zamjenjuju austrijske.⁷ Ulaskom austrijskih trupa u Grad, odmah je počela djelovati privremena austrijska uprava, potvrđena odlukama Bečkog kongresa 1815. godine.⁸ Time su se, nakon više stoljeća, sve hrvatske zemlje našle pod istom habsburškom krunom.⁹

Godinu dana kasnije, 1816. godine, car Franjo I. izdao je patent kojim je Dalmacija s Dubrovnikom i Bokom kotorskom izdvojena kao zasebna krunovina (nazvana Kraljevina Dalmacije¹⁰) i podvrgnuta izravno Beču. Talijanski je bio službeni jezik. Iste godine Dalmacija, s glavnim gradom u Zadru, podijeljena je na pet okruga: Zadarski, Splitski, Makarski, Dubrovački i Kotorski. Godine

⁵ Salih Hrustić, »Vodoopskrba Dubrovačkog primorja.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 5 (1995): 237.

⁶ Stjepan Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.-1848.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999: 43.

⁷ S. Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike*: 99; Frane Ivković, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.« *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991-1992): 32.

⁸ S. Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike*: 111-130.

⁹ Međutim, Hrvatska je samo formalno bila sjedinjena, jer je njezin teritorij podijeljen na pet upravno-pravnih jedinica: Hrvatska i Slavonija, Rijeka s okolicom, Vojna krajina, Istra, te Dalmacija (S. Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike*: 142).

¹⁰ Ukupna površina novostečene austrijske pokrajine iznosila je 12.840 km² (1,284.000 ha), od čega na otoke otpada 2.387 km². 268.700 ha zemljišta bilo je pod kulturom, 594.000 ha pašnjaka, 380.000 ha šumskog zemljišta, 13.300 ha jezera i močvara, te 28.000 ha u potpunosti neplodna tla (Dinko Foretić, »Ekonomске i društvene prilike u Dalmaciji (1860-1914): borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji.«, u: *Zbornik o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1970: 9).

1818. Makarski okrug je ukinut i pripojen Splitskom. U središtima okruga osnovane su upravne preture, s tim da su 1821. godine, carevim dekretom sva četiri okruga podijeljena na još 24 teritorijalna kotara, čija su se upravna tijela također nazivala preturama. Tako je u Dalmaciji na kraju bilo ukupno 28 pretura.¹¹ Dubrovački okrug podijeljen je na sedam upravno-sudbenih pretura: Dubrovnik, Cavtat, Slano,¹² Orebić, Korčula, Mljet i Lastovo, a preture su se dalje dijelile na općine, kao osnovne političko-teritorijalne organizacije upravno-političkog sustava austrijske uprave u Dalmaciji.¹³ Nova teritorijalna reorganizacija Dalmacije provedena je 1854. godine, kada je cijela pokrajina podijeljena na 4 okruga (Zadarski, Splitski, Dubrovački i Kotorski), 31 politički kotar, 88 političkih općina i 743 porezne općine. Dubrovački okrug razdijeljen je na pet kotara: Dubrovnik, Ston, Orebić, Cavtat i Korčula.¹⁴ Takva administrativna podjela trajala je sve do 1868. godine, kada dolazi do nove podjele Kraljevine Dalmacije - na 12 političkih kotara s političkim općinama. Jedan od njih bio je i kotar Dubrovnik, koji se sastojao od 9 političkih općina (Dubrovnik, Rijeka dubrovačka, Zaton, Lopud, Šipan, Konavle, Ston, Slano i Mljet).¹⁵

Dolaskom pod austrijsku vlast, Dalmacija se nije puno promijenila u ekonomskom pogledu. Nova uprava je nastavila mletačku politiku zapuštanja i nezainteresiranosti za ulaganje u ekonomski uspon, te je na Dalmaciju gledala isključivo kao na zemlju korisnu i važnu zbog strateških razloga. Austrija je gotovo sve vrijeme svoje uprave Dalmaciju tretirala kao slabo razvijenu i siromašnu poljoprivrednu pokrajinu bez sirovina potrebnih za jači razvoj industrijske ili prerađivačke djelatnosti, a koja je uz to bila nepovezana s glavnim trgovačkim putovima, te imala loše razvijene komunikacije s unutrašnjosti.¹⁶ O tome kako se austrijska uprava odnosila prema stanju državnih cesta u

¹¹ S. Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike*: 141-145; F. Ivković, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.«: 33-35.

¹² Ova pretura obuhvaćala je područje od Janjine na Pelješcu do Trstenog, a pripadale su joj općine Slano, Imotica, Ston, Janjina i Lisac (S. Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike*: 174; F. Ivković, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.«: 36).

¹³ S. Ćosić *Dubrovnik nakon pada Republike*: 174; F. Ivković, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.«: 37.

¹⁴ F. Ivković, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.«: 37-38.

¹⁵ F. Ivković, »Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918.«: 40.

¹⁶ D. Foretić, »Ekonomske i društvene prilike u Dalmaciji (1860-1914)«: 10.

Dalmaciji ilustrira činjenica da je u razdoblju od 1814. do 1918. godine izgradila svega 436,2 km novih prometnica.¹⁷

Stanovništvo Dubrovačkog primorja od davnina je vezano za zemlju, što se očituje i u glavnim gospodarskim granama - poljoprivredi i stočarstvu. Unatoč lošim prirodnim uvjetima - loše hidrološke prilike, krška škrta tla lošeg sastava, te male neravnomjerne padaline tijekom godine - poljoprivreda na tom području ima dugu tradiciju, pogotovo u uzgoju južnih kultura: vinove loze, maslina, agruma, smokava, badema, industrijskog bilja (duhana), aromatskog i ljekovitog bilja, te raznih proljetnih i kasnih zimskih povrtnih kultura. Uzgoj tih kultura predstavljao je okosnicu poljoprivredne proizvodnje, dok uzgoju žitarica, osnove ratarske proizvodnje, klima ipak nije išla na ruku.¹⁸ Stanovnici Primorja bili su vezani i uz more, te je jedna od djelatnosti kojom su se bavili bilo i ribarstvo i uzgoj školjaka.¹⁹ Poljoprivredni proizvodi koristili su se za osobne potrebe, dok se dio stočarskih proizvoda prodavao, čime se u kuću donosio novac potreban za plaćanje poreza i nabavu različitih potrepština kao što su sol, šećer, tjestenina, tekstil, odjeća i obuća.²⁰ Na cijelom priobalnom području Hrvatske, pogotovo u kršnim predjelima kakvo je i Dubrovačko primorje, gdje vlada oskudica vode i plodnog tla, način prehrane je dugi niz stoljeća bio skroman i nedostatan. Glavni prehrambeni artikl bio je kruh, koji se u dubrovačkoj okolini pravio obično od ječma, kukuruza, sijerka i pšenice. U povrtnjacima u selima uzgajali su se kupus, blitva, salata, kelj, luk, crveni luk (kapula), kupus raštan. Kuhinjski stol obogaćivao se i mesom, koje se najviše jelo za vjerske blagdane, te za vrijeme radova na zemlji, budući da se odavno znalo za veću energetske vrijednosti mesa. Uzgajala se sitna stoka, ovce i koze, te su najčešće konzumirane svježa, ali i slana bravetina i kozletina, dok se meso

¹⁷ Usporedbe radi: francuska je uprava u razdoblju od samo sedam godina izgradila čak 298 km novih prometnica (Igor Karaman, »Sastav i socijalno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. st.«, u: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. st.* Zagreb: Školska knjiga (1972): 131).

¹⁸ Z. Brunsko, »Turizam - važni čimbenik u razvoju Dubrovačkog primorja.«: 268; P. Ivanković, »Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja.«: 192; Šime Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.* Split: Književni krug, 1993: 15.

¹⁹ Najznačajnije područje, po svojim geomorfološkim, mikroklimatskim, fizikalno-kemijskim i biokemijskim, te ekološkim čimbenicima, za uzgoj ribe i školjaka jest Malostonski zaljev. Budući da se župa Lisac nalazi u brdovitom području Dubrovačkog primorja, te da je nekih desetak kilometara udaljena od mora, njeni se stanovnici nisu bavili tom gospodarskom djelatnošću (P. Ivanković, »Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja.«: 193).

²⁰ Z. Brunsko, »Turizam - važni čimbenik u razvoju Dubrovačkog primorja.«: 262; P. Ivanković, »Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja.«: 187.

kokoši pripremalo kad je netko bio bolestan. Hrana se začinjala maslinovim uljem, svinjskom masti i maslacem, dok se od pića najviše koristilo crno vino različite kvalitete i različitih naziva. U brdskim selima dubrovačke okolice, kojima pripadaju i sela župe Lisac, gdje su se manje uzgajale vinova loza i masline, manje se i trošilo vina, rakije, ulja i ribe, nego u selima na obali.²¹

Uzgoj vinove loze na istočnoj obali Jadrana datira još od davnina,²² a od sredine 19. stoljeća vinogradarstvo preuzima apsolutno vodstvo u gospodarstvu Dalmacije.²³ Snažan zamah dalmatinskog vinogradarstva bio je u najvećoj mjeri uvjetovan dotad nepoznatim bolestima vinove loze. Sredinom stoljeća talijansko vinogradarstvo pogodila je bolest "lug" (*mača*, odnosno *oidium*), te dalmatinsko vinogradarstvo, povećanim izvozom vina u Italiju, doživljava svoju prvu ili "malu konjunkturu". Taj je polet trajao samo desetak godina, jer je Italija uz pomoć sumpora suzbila "lug" u vlastitim vinogradima, dok je ta nedaća počela harati po Dalmaciji.²⁴ Godine 1868. u Francuskoj se širi nova boleset vinove loze – filoksere,²⁵ što uvjetuje veći izvoz dalmatinskih vina, čime dolazi do postupnog ozdravljenja dalmatinskog vinogradarstva.²⁶ U razdoblju od 1886. do 1892. godine prekida se uzlazni trend dalmatinskog vinogradarstva. Obnova vinograda u Francuskoj, te pojava peronospora²⁷ u Europi i Dalmaciji uzrokuje pad cijena dalmatinskog vina.²⁸ Sve to, uz pojavu filoksere i u dalmatinskim vinogradima,²⁹ negativno utječe na proizvodnju i izvoz vina i izaziva veliku krizu. Završni udarac dalmatinskom vinogradarstvu došao je

²¹ Stijepo Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti (od sredine osamnaestog stoljeća do prvog svjetskog rata)*. Split: Logos, 1990: 42.

²² O tome nam je svjedočanstvo ostavio i grčki geograf Strabon (1. st. pr. n. e - 1. st. n. e), koji navodi da je "istočna obala Jadrana bogata vinogradima i maslinicima" (Ante Golušić, »Prilozi za povijest maslinarstva Slanskog primorja.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka 1* (1986): 129).

²³ Rudolf Kraljević, *Vinogradski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*. Split: Književni krug, 1994: 15.

²⁴ Više o tzv. "maloj konjunkturi": R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 24-31.

²⁵ Filoksere ili lisna uš (*Phylloxera vastatrix*), napada nadzemne i podzemne dijelove vinove loze (*Hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 3. Zagreb: EPH, Novi Liber, Jutarnji list, 2004: 231). O pojavi filoksere vidi: R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 55-58.

²⁶ Više o tome: R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 89-101.

²⁷ Peronospora je parazitna gljivica iz porodice *Peronosporaceae* koja izaziva bolesti vinove loze i nekih drugih viših biljaka (*Hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 7. Zagreb: EPH, Novi Liber, Jutarnji list, 2004: 329). Peronosporu je 1885. godine otkrio ninski župnik Pavao Zanki u vinogradima u okolici Zadra, dok je istodobno zamijećena i u Zatonu kod Šibenika, te u Stonu (R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 105).

²⁸ R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 102.

²⁹ R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 107.

u vidu tzv. vinske klauzule, trgovačkog ugovora između Austrije i Italije sklopljenog 1891. godine, čime je Italija dobila velike povlastice na izvoz vina u Austro-Ugarsku.³⁰

Iako južni dijelovi pokrajine Dalmacije, osim Korčule i Pelješca, nisu igrali neku značajniju ulogu u uzgoju vinove loze, ipak je vinova loza u drugoj polovici 19. stoljeća doživjela prostornu ekspanziju i u kontinentalnom dijelu pokrajine.³¹ Na stanovnike župe Lisac ova dramatična događanja oko uzgoja vinove loze vjerojatno nisu previše utjecala, jer su oni proizvodili vino samo za osobne potrebe.

Maslinarstvo je na dubrovačkom području prisutno od najstarijih vremena, te je maslina rasprostranjena i na cijelom području Dubrovačkog primorja, doduše, nešto više uz obalu, gdje bolje i uspjeva, ali možemo ih pronaći i u selima na većim nadmorskim visinama.³² U prvoj polovici 19. stoljeća maslinovo ulje bilo je navažniji proizvod dalmatinskog gospodarstva, dok je taj primat u drugoj polovici preuzelo vino.³³ Već od samog početka austrijske uprave, uzgoj maslina se rasprostranio na području cijele pokrajine Dalmacije. Naime, 1818. godine uvedena je nagrada za uzgoj maslina, te je od te godine zasađen prilično velik broj novih mladica masline, koje su davale plod tek nakon 12-14 godina rasta i njegovanja.³⁴ Na dubrovačkom području maslina se tradicionalno najbolje uzgajala, te su mnogi maslinari oko 1820. godine, na poticaj vlasti, odlazili na splitsko i zadarsko područje poučavati tamošnje poljoprivrednike uzgoju maslina i proizvodnji ulja.³⁵ Tako je i na području Primorja, u vremenu od pada Dubrovačke Republike pa do II. svjetskog rata, maslinarstvo uzimalo sve više maha, te je na obalnom području maslinovo ulje postalo glavnim poljoprivrednim proizvodom.³⁶ U drugoj polovici 19. stoljeća zabilježene su velike štete na

³⁰ Više o vinskoj klauzuli: R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 199-224.

³¹ R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 77.

³² A. Golušić, »Prilozi za povijest maslinarstva Slanskog primorja.«: 129.

³³ Uzrok primatu vina u gospodarstvu Dalmacije možemo pronaći i u činjenici da se zbog vinske konjunktore masline nemilice sijeku da bi se na njihovo mjesto zasadila loza (Josip Defilippis, *Dalmatinska poljoprivreda u prošlosti*. Split: Književni krug, 2001: 78; R. Kraljević, *Vinogradarski slom*: 21).

³⁴ Uzgoj masline donosi plod i korist tek nakon dugog perioda, što je još jedan od razloga zašto se dalmatinski seljak u drugoj polovici 19. stoljeća odlučuje na krčenje maslinika i uzgoj vinove loze (D. Foretić, »Ekonomске i društvene prilike u Dalmaciji (1860-1914).«: 17; Š. Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848*: 27).

³⁵ Š. Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848*: 28.

³⁶ A. Golušić, »Prilozi za povijest maslinarstva Slanskog primorja.«: 140.

maslinama, uzrokovane napadom maslinove mušice i šeše. Općina Primorje javlja 1872. godine da je maslina jako napadnuta šešom, pa je plod u potpunosti neupotrebljiv. Zbog toga Općina 1876. godine prima upute o suzbijanju štetočine na maslini, pri čemu se navodi da je "za to najbolji smrad od petroleja". Iz Dubrovnika 1878. godine stiže obavijest da će u veljači iste godine iz Italije doći nekoliko stručnjaka za obrezivanje maslina, koji će stanovništvu demonstrirati nove metode čišćenja maslina.³⁷ Krajem 19. stoljeća pojavljuje se konkurencija jeftinih, uvezenih biljnih ulja,³⁸ što dovodi do pada cijene maslinovog ulja i do sve težeg ekonomskog položaja seljaka, koji potencira i već navedena kriza u uzgoju vinove loze. Mnogobrojni stanovnici, pritisnuti bijedom i siromaštvom, masovno odlaze iz svog rodnog kraja.³⁹

Proizvodnja duhana u selima Dubrovačkog primorja datira još iz vremena Dubrovačke Republike, ali pouzdane podatke o broju stanovnika koji se bavio tom djelatnošću, veličini zasađenih površina, broju zasađenih struka duhana, te prinosu po struku možemo pratiti tek od 1893. godine.⁴⁰ Naime, austrijska vlada zabranila je 1814. godine proizvodnju duhana, koja je ponovno dopuštena tek osamdesetih godina 19. stoljeća, ali pod strogom kontrolom države, koja je i dalje držala monopol nad proizvodnjom. Vlada je određivala koliki se broj strukova smije zasaditi, te cijenu po kojoj će se prodavati isključivo državi preko ureda za otkup duhana. Jedan od tih ureda, kao i prostor za skladištenje duhana, nalazio se i u dubrovačkome Gružu.⁴¹ Proizvodnja duhana s vremenom opada, pogotovo u blizini urbanih centara, ali prema Pavu Ivankoviću, ona se do 1993. godine zadržala u selima Dubrovačkog primorja, pogotovo u onima koja su udaljena od grada Dubrovnika, među koje spadaju i sela lisačke župe - Čepikuće, Lisac, Podimoć i Točionik.⁴²

Važna gospodarska djelatnost, koju u Dubrovačkom primorju možemo pratiti od davnih vremena, je pčelarstvo. Prema toj grani gospodarstva oduvijek

³⁷ A. Golušić, »Prilozi za povijest maslinarstva Slanskog primorja.«: 140.

³⁸ I pojava petroleja negativno djeluje na maslinarstvo, jer zamjenjuje ulje kao materijal za rasvjetu i podmazivanje strojeva (D. Foretić, »Ekonomske i društvene prilike u Dalmaciji (1860-1914).«: 17).

³⁹ A. Golušić, »Prilozi za povijest maslinarstva Slanskog primorja.«: 140.

⁴⁰ Tako se, između ostalog, zna da se uzgojem duhana 1896. godine bavio 2.401 stanovnik (P. Ivanković, »Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja.«: 187).

⁴¹ D. Foretić, »Ekonomske i društvene prilike u Dalmaciji (1860-1914).«: 18.

⁴² Treba uzeti u obzir da je članak Pava Ivankovića nastao 1993. godine, te bi trebalo provjeriti je li se proizvodnja duhana u navedenim selima zadržala do danas (P. Ivanković, »Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja.«: 187).

Slika 1. Lisac

se odnosilo kao prema nevažnoj, čemu je uvelike pridonosilo opće neznanje stanovništva o njenoj svrsihodnosti i isplativosti.⁴³ Razvoj pčelarstva u Hrvatskoj možemo pratiti od druge polovice 19. st, kada se pčelari počinju okupljati u pčelarske udruge⁴⁴ i kada se počinju širiti umjetne ili okvirne košnice. Područje Dubrovačkog primorja sa škrtom zemljom, malo vlage, obiljem sunca i kamenitim tlom pogoduje mnogobrojnom samoniklom ili kultiviranom bilju, od kojih se najviše ističu kadulja, lovor, buhač, lavanda i ružmarin. Pčelinjaci su ravnomjerno raspoređeni po cijelom području Primorja, tako da se u svakom selu moglo pronaći od dvije do pet obitelji koje su se bavile pčelarstvom, dok su se u selu Trnovici u župi Lisac sve obitelji bavile tom gospodarskom granom, ali ne kao osnovnom djelatnošću, već kao izvorom dodatnog

⁴³ Nevenka Đirlić, »Pčelarstvo Dubrovačkog primorja.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 5 (1995): 282.

⁴⁴ Najstarije pčelarsko društvo u Hrvatskoj osnovano je 1879. godine u Osijeku pod nazivom *Hrvatsko-slavonsko pčelarsko društvo*, koje je od 1881. godine počelo izdavati časopis *Slavonska pčela* na hrvatskom i njemačkom jeziku, a nakon nekoliko godina pod nazivom *Hrvatska pčela*. Više o razvoju pčelarstva u Hrvatskoj: N. Đirlić, »Pčelarstvo Dubrovačkog primorja.«: 282-284.

prihoda. Košnice su se obično nalazile iznad kuće, na sunčanoj strani, i nisu se selile na ispašu u druge krajeve, kao što se ponekad zna raditi. Obično je u svakom selu postojao jedan iskusniji pčelar koji je svoje znanje prenosio na mlađe generacije. Na ovom području udruge pčelara djeluju tek od 50-ih godina 20. stoljeća, kada je osnovana udruga "Bistrina" u selu Topolo.⁴⁵

Stočarstvo je u Dubrovačkom primorju predstavljalo ispomoć poljoprivredi, jer je davalo sirovine za pravljenje odjeće i obuće, obogaćivalo zemlju gnojivom, a meso životinja koristilo se za prehranu. Najviše su se uzgajale ovce, koje su seljaku davale višestruku korist.⁴⁶ Nedostatak pitke vode u ljetnim mjesecima u cijeloj je pokrajini uzrokovao nedostatak trave neophodne za prehranu stoke,⁴⁷ što su stanovnici župe Lisac riješili na taj način što su vodili stoku na ispašu u susjednu Hercegovinu.

Razvoj osnovnog školstva u Dalmaciji u 19. stoljeću prošao je tri faze: prva faza počinje dolaskom Francuza na vlast i traje sve do početka ustavnog života 1860/1. godine; druga faza podudara se s preporodnim pokretom u Dalmaciji (1862/82.), dok treća faza traje od kraja preporoda do početka I. svjetskog rata.⁴⁸ U zaostaliye i siromašnije krajeve Dalmacije prosvjeta je puno teže prodirala nego u urbanim područjima, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da su na selu svi radili i privređivali za obitelj, pa tako i djeca. Osim čestog nerazumijevanja roditelja za naobrazbu njihove djece,⁴⁹ česti problemi bili su i nedostatak materijalnih sredstava, školskih prostora, te manjak učitelja.⁵⁰ Slično je bilo i u selima župe Lisac, u kojima sve do 1910. godine nije bilo nijedne osnovne škole,⁵¹ pa je stanovništvo do otvaranja škole većinom bilo nepismeno.⁵²

⁴⁵ N. Đirlić, »Pčelarstvo Dubrovačkog primorja.«: 285-286.

⁴⁶ Š. Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.*: 42-45.

⁴⁷ Š. Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.*: 46.

⁴⁸ Više o tome: S. Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*: 107-116.

⁴⁹ I nakon donošenja Zakona o obveznom pohađanju škole muške i ženske djece 1866. godine, mnogi su se roditelji i dalje opirali slanju djece u školu (S. Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*: 115).

⁵⁰ S. Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*: 108.

⁵¹ Proučavajući literaturu o ovom problemu naišle smo na različite podatke o prvoj školi u selima župe Lisac. Tako Stijepo Obad navodi da je 1848. godine postojala škola u Lisicu, dok Mato Mojaš u jednom svom članku, izdanom 1966. godine, navodi da je u selu Trnovici škola otvorena 1878. godine, a u članku izdanom 1997. godine navodi gore spomenutu tvrdnju o nepostojanju škole u selima župe Lisac sve do 1910. godine (S. Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*: 126; Mato Mojaš, »Razvoj osnovne škole u Trnovici.« *Naše more* 13/1-2 (1996): 47; Mato Mojaš, »Škole u sjeveroistočnom dijelu Dubrovačkog primorja.« *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 6 (1997): 154.

⁵² Budući da se škole na ovom području osnivaju nakon promatranog razdoblja, o tome više vidi u: M. Mojaš, »Škole u sjeveroistočnom dijelu Dubrovačkog primorja.«: 154-193.

Prvi simptomi demografske tranzicije: broj stanovnika i prirodno kretanje stanovništva u Lisicu (1870-1880)

Linija kretanja broja stanovnika u razdoblju od prvog suvremenog popisa stanovništva 1857. godine do današnjih dana pokazuje da razdoblje od 1870. do 1880. godine označava početak razdoblja porasta broja stanovnika (tablica 1, grafikon 1).

U 11 promatranih godina broj stanovnika se povećao za 91 (10,1%), unatoč nultom prirodnom prirastu (potpuno jednak broj rođenih i umrlih). Visoke stope nataliteta i mortaliteta (preko 40‰) pokazuju da do Lisca još nisu stigli pozitivni efekti socio-ekonomskog razvoja, koji su prouzročili raniji početak demografske tranzicije na području bivše Dubrovačke Republike.⁵³ Ova rural-

Tablica 1. Broj stanovnika Lisca (1857-2001)

Godina	Broj stanovnika						
	Župa Lisac	Trnovica	Točionik	Lisac	Čepikuće	Podgora	Podimoć
1857.	999	155	171	218	220	72	163
1869.	901	143	147	251	207	68	85
1880.	992	152	173	226	289	58	94
1890.	1.072	160	168	261	312	61	110
1900.	1.141	175	181	281	325	61	118
1910.	1.110	165	193	276	317	77	82
1921.	1.095	158	172	259	335	85	86
1931.	986	139	160	233	289	80	85
1948.	905	121	152	197	272	78	85
1953.	915	120	161	196	284	72	82
1961.	864	108	143	178	276	71	88
1971.	690	87	101	156	214	72	60
1981.	460	67	63	97	145	55	33
1991.	310	34	43	52	115	33	33
2001.	269	37	26	34	95	33	44

IZVOR: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.* Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, CD.

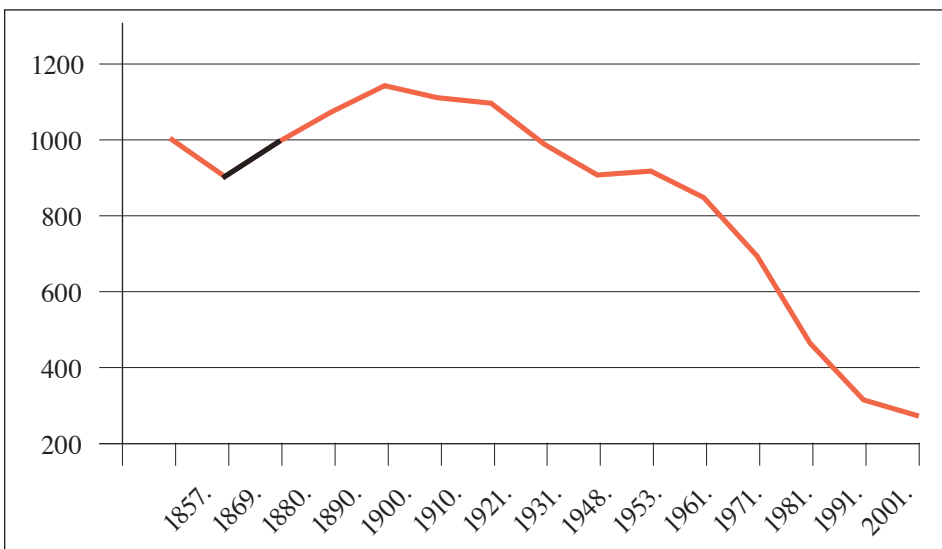
⁵³ Vidi: Nenad Vekarić, »Demografski uzroci iseljavanja s dubrovačkog područja u Ameriku u 19. i početkom 20. stoljeća.« *Dubrovnik* 3/5 (1992): 97-102.

na regija očito je bila pod većim utjecajem susjedne Hercegovine, a i događaji u susjedstvu (Hercegovački ustanak) izravno su se odrazili na demografska kretanja u ovom razdoblju, prouzročivši vjerojatno malo kašnjenje tranzicije u odnosu na ostala dubrovačka područja. Tako se u kritičnoj 1876. godini bilježi veliki pozitivni migracijski saldo (više od 5% stanovništva), a zacijelo je tadašnji bijeg utjecao da baš u toj godini stopa mortaliteta prijeđe 85‰. Čak 8 ljudi umrlo je od hladnoće, odnosno smrzavanja, a tijekom kolovoza i rujna umrlo je 27 osoba, najviše od grlice (*angina difterica*) i dizenterije. Epidemija grlice (*mal di gola*) vladala je i dvije godine ranije. Od te je bolesti od kraja listopada 1874. do kraja siječnja 1875. umrlo petnaestak djece. Tek od 1878. godine nadalje mortalitet naglo pada na razinu oko 25‰ i tu bismo godinu gotovo mogli označiti kao godinu početka procesa demografske tranzicije (tablica 2, grafikon 2).

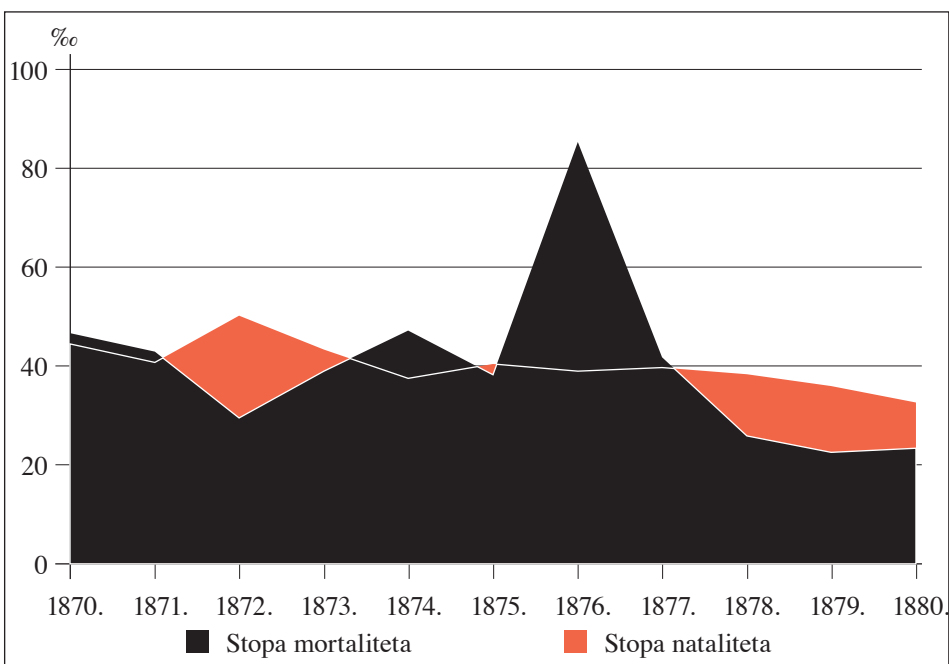
Tablica 2. Prirodno kretanje i migracijski saldo župe Lisac (1870-1880)

Godina	Broj stanovnika	Broj rođenih	Broj umrlih	Prirast (pad)	Broj vjenčanih	Prosječna godišnja stopa nataliteta	Prosječna godišnja stopa mortaliteta	Prosječna godišnja stopa prirodnog prirasta	Prosječni godišnji migracijski saldo	Prosječna godišnja stopa nupcijaliteta
<i>Ukupno</i>		415	415	0	62	40,13	40,17	-0,04	8	6,01
1869.	901									
1870.	909	40	42	-2	8	44,40	46,61	-2,22	10	8,88
1871.	918	37	39	-2	9	40,69	42,89	-2,20	10	9,90
1872.	926	46	27	19	3	50,13	29,43	20,71	-11	3,27
1873.	934	40	36	4	7	43,21	38,88	4,32	4	7,56
1874.	942	35	44	-9	3	37,47	47,10	-9,64	17	3,21
1875.	951	38	36	2	8	40,32	38,20	2,12	6	8,49
1876.	959	37	81	-44	4	38,92	85,21	-46,28	52	4,21
1877.	967	38	40	-2	4	39,63	41,71	-2,09	10	4,17
1878.	975	37	25	12	10	38,26	25,85	12,41	-4	10,34
1879.	984	35	22	13	4	35,88	22,55	13,33	-5	4,10
1880.	992	32	23	9	2	32,53	23,38	9,15	-1	2,03

IZVOR za tablice 2-10: Matične knjige župe Lisac

Grafikon 1. Broj stanovnika župe Lisac (1857-2001)

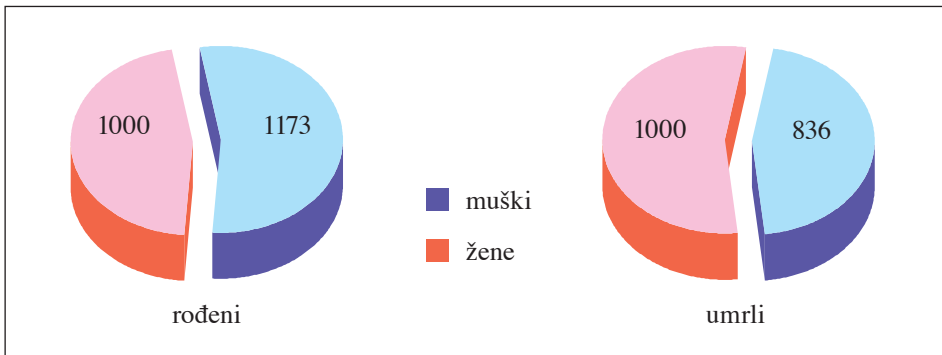
Grafikon 2. Prirodno kretanje u župi Lisac (1870-1880)

Spolna struktura rođenih i umrlih

Omjer muške i ženske djece u razdoblju od 1870. do 1880. godine bio je 224 : 191, ili 1.173 muške na 1.000 ženske djece (u Dalmaciji se tada prosječno rađalo 1.007 muške na 1.000 ženske djece⁵⁴). U 3 od 11 godina (zaredom od 1873. do 1875. godine) bilo je rođeno više ženske djece (tablica 3, grafikon 3).

Unatoč izuzetno visokom omjeru u korist rođene djece muškoga spola, u malim župama poput lisačke moguće je očekivati veće oscilacije.⁵⁵ Ipak, pomalo iznenađuje potpuno suprotna struktura umrlih u istom razdoblju: omjer umrlih muškaraca i žena bio je 189 : 226, ili 836 umrlih muškaraca na 1.000 umrlih žena. U 8 od 11 godina umrlo je više žena nego muškaraca (tablica 4, grafikon 3). U epidemiji grlice tijekom kolovoza i rujna više su stradale djevojčice (17) nego dječaci (10). U Dalmaciji je do 1880. godine na 1.000 umrlih žena umiralo od 1.023 do 1.076 muškaraca.⁵⁶

S obzirom na znatno veći broj rođenih muškaraca i znatno veći broj umrlih žena, mogla bi se očekivati veća disproporcija između muškaraca i žena (dominacija muškaraca) u spolnoj strukturi 1880. godine.

Grafikon 3. Spolna struktura rođenih i umrlih u župi Lisac (1870-1880)

⁵⁴ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1780. do 1981. g.* Zagreb: Globus, 1987: 201.

⁵⁵ Godine 1673. u Lisicu je živjelo 978 ljudi - 464 muškog i 514 ženskog spola (Nenad Vekarić, »Mijene dobnih struktura i procesi demografske tranzicije.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35 (1997): 128-129).

⁵⁶ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*: 165-166.

Tablica 3. Struktura rođenih župe Lisac po mjesecima (1870-1880)

Godina	Ukupno	Mjesec												Bli-zanci	Izvan-bračni
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII		
<i>Ukupno</i>	415	37	51	52	22	22	20	21	31	38	38	42	41	12	10
<i>%</i>	100	8,92	12,29	12,53	5,30	5,30	4,82	5,06	7,47	9,16	9,16	10,12	9,88	2,89	2,41
1870.	40	3	2	3	6	5	1	0	0	2	6	8	4	0	1
1871.	37	2	4	7	2	4	3	1	1	2	3	4	4	4	1
1872.	46	4	5	4	2	1	3	3	5	6	4	1	8	4	0
1873.	40	3	6	5	0	2	2	2	4	3	4	5	4	0	1
1874.	35	0	5	9	2	2	1	3	1	5	3	1	3	0	0
1875.	38	5	2	4	3	0	3	2	4	4	4	4	3	0	0
1876.	37	5	5	4	0	1	2	3	3	3	4	2	5	2	2
1877.	38	4	6	3	2	1	2	4	5	4	1	6	0	0	3
1878.	37	6	6	2	2	3	1	1	2	4	6	2	2	0	0
1879.	35	2	6	6	3	1	0	2	1	1	3	5	5	2	1
1880.	32	3	4	5	0	2	2	0	5	4	0	4	3	0	1
<i>Muški</i>	224	17	25	26	16	12	12	8	16	20	25	27	20	6	5
<i>%</i>	100	7,59	11,16	11,61	7,14	5,36	5,36	3,57	7,14	8,93	11,16	12,05	8,93	2,68	2,23
1870.	26	3	2	1	6	4	1	0	0	2	2	4	1	0	1
1871.	22	1	3	3	2	3	3	0	1	2	1	2	1	1	1
1872.	25	0	3	3	2	0	2	2	3	3	2	0	5	3	0
1873.	19	2	2	2	0	1	1	1	2	1	3	2	2	0	0
1874.	15	0	1	5	1	0	0	1	0	2	3	1	1	0	0
1875.	16	3	0	1	0	0	1	0	2	1	3	3	2	0	0
1876.	23	2	4	1	0	0	2	3	1	2	3	2	3	0	2
1877.	22	2	4	2	2	1	1	1	3	3	0	3	0	0	0
1878.	20	3	2	2	1	2	1	0	1	1	5	2	0	0	0
1879.	18	0	3	2	2	0	0	0	1	1	3	4	2	2	1
1880.	18	1	1	4	0	1	0	0	2	2	0	4	3	0	0
<i>Žene</i>	191	20	26	26	6	10	8	13	15	18	13	15	21	6	5
<i>%</i>	100	10,47	13,61	13,61	3,14	5,24	4,19	6,81	7,85	9,42	6,81	7,85	10,99	3,14	2,62
1870.	14	0	0	2	0	1	0	0	0	0	4	4	3	0	0
1871.	15	1	1	4	0	1	0	1	0	0	2	2	3	3	0
1872.	21	4	2	1	0	1	1	1	2	3	2	1	3	1	0
1873.	21	1	4	3	0	1	1	1	2	2	1	3	2	0	1
1874.	20	0	4	4	1	2	1	2	1	3	0	0	2	0	0
1875.	22	2	2	3	3	0	2	2	2	3	1	1	1	0	0
1876.	14	3	1	3	0	1	0	0	2	1	1	0	2	2	0
1877.	16	2	2	1	0	0	1	3	2	1	1	3	0	0	3
1878.	17	3	4	0	1	1	0	1	1	3	1	0	2	0	0
1879.	17	2	3	4	1	1	0	2	0	0	0	1	3	0	0
1880.	14	2	3	1	0	1	2	0	3	2	0	0	0	0	1

■ maksimum

■ minimum

Tablica 4. Struktura umrlih župe Lisac po mjesecima (1870-1880)

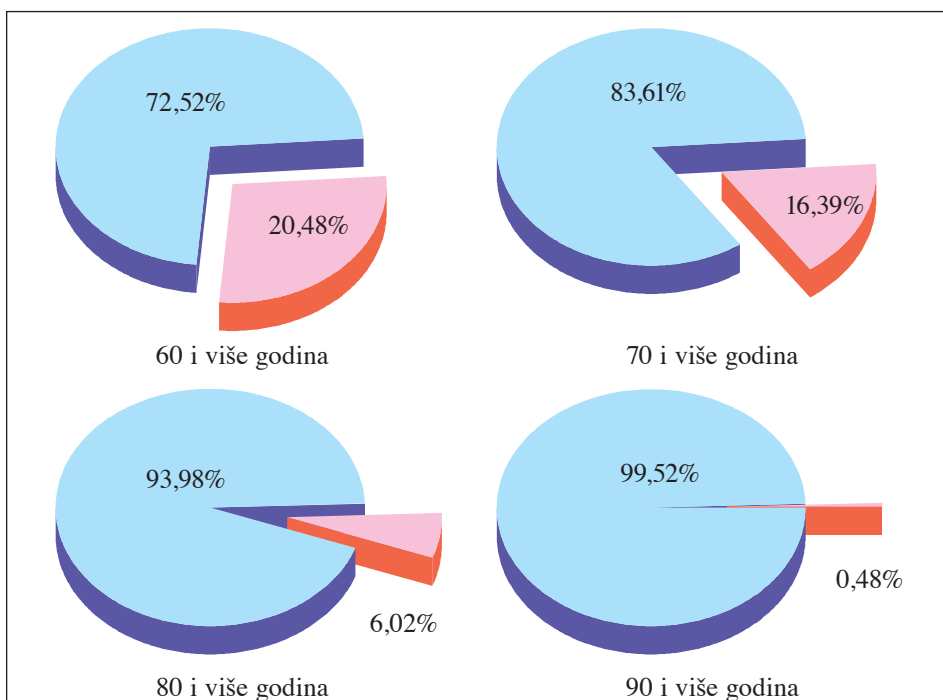
Godina	Ukupno	Mjesec											
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
<i>Ukupno</i>	415	42	28	36	32	22	23	35	36	44	38	36	43
<i>%</i>	100	10.12	6.75	8.67	7.71	5.30	5.54	8.43	8.67	10.60	9.16	8.67	10.36
1870.	42	2	1	2	4	3	2	6	3	5	3	7	4
1871.	39	5	1	2	1	2	3	3	4	1	7	5	5
1872.	27	3	3	2	1	2	0	2	3	2	2	2	5
1873.	36	3	0	3	0	4	2	5	5	5	3	1	5
1874.	44	5	2	3	7	4	7	0	0	4	5	2	5
1875.	36	10	1	0	2	1	3	3	2	2	4	3	5
1876.	81	8	5	4	8	4	2	7	13	14	2	6	8
1877.	40	2	9	12	2	1	0	3	2	3	2	2	2
1878.	25	0	0	3	1	0	1	1	2	5	6	3	3
1879.	22	1	2	4	4	1	2	4	0	1	0	3	0
1880.	23	3	4	1	2	0	1	1	2	2	4	2	1
<i>Muški</i>	189	19	15	19	12	14	8	12	19	13	17	25	16
<i>%</i>	100	10.05	7.94	10.05	6.35	7.41	4.23	6.35	10.05	6.88	8.99	13.23	8.47
1870.	23	1	1	0	2	3	1	2	3	1	2	5	2
1871.	22	2	0	1	1	1	2	1	2	0	4	5	3
1872.	13	2	1	2	1	2	0	0	1	1	1	0	2
1873.	15	1	0	2	0	1	0	1	3	2	1	1	3
1874.	15	2	0	2	2	2	1	0	0	1	2	2	1
1875.	15	6	1	0	0	0	2	1	1	1	1	1	1
1876.	30	3	1	2	3	3	1	2	5	5	1	2	2
1877.	24	1	7	6	2	1	0	2	1	1	1	2	0
1878.	12	0	0	3	0	0	0	0	1	1	3	3	1
1879.	9	0	2	1	0	1	1	2	0	0	0	2	0
1880.	11	1	2	0	1	0	0	1	2	0	1	2	1
<i>Žene</i>	226	23	13	17	20	8	15	23	17	31	21	11	27
<i>%</i>	100	10.18	5.75	7.52	8.85	3.54	6.64	10.18	7.52	13.72	9.29	4.87	11.95
1870.	19	1	0	2	2	0	1	4	0	4	1	2	2
1871.	17	3	1	1	0	1	1	2	2	1	3	0	2
1872.	14	1	2	0	0	0	0	2	2	1	1	2	3
1873.	21	2	0	1	0	3	2	4	2	3	2	0	2
1874.	29	3	2	1	5	2	6	0	0	3	3	0	4
1875.	21	4	0	0	2	1	1	2	1	1	3	2	4
1876.	51	5	4	2	5	1	1	5	8	9	1	4	6
1877.	16	1	2	6	0	0	0	1	1	2	1	0	2
1878.	13	0	0	0	1	0	1	1	1	4	3	0	2
1879.	13	1	0	3	4	0	1	2	0	1	0	1	0
1880.	12	2	2	1	1	0	1	0	0	2	3	0	0

■ maksimum

■ minimum

Dob umrlih

Visoki mortalitet dojenčadi u župi Lisac (30,36%), uz nešto veću smrtnost dječaka (31,22%) nego djevojčica (29,65%), jedan je od pokazatelja koji potvrđuju da je Lisac još uvijek u predtranzicijskom razdoblju. Više od polovice umrlih (52,53%) nije doživjelo petu godinu života (tablica 5, grafikon 5). Mortalitet dojenčadi i male djece bio je znatno veći nego u drugim ruralnim dubrovačkim područjima.⁵⁷ No, izvjesni simptomi početka tranzicije osjećaju se u povećanju doživljene dobi. U Liscu je više od 6% umrlih doživjelo 80. godinu (grafikon 4), naspram svega 1% u Slavoniji (Drenovci, Donji Miholjac). Najveću dob doživjele su žene - od umrlih s preko 80 godina njih je bilo 75%. Možda bi se relativno visoka doživljena dob mogla pripisati i zdravim klimatskim prilikama.

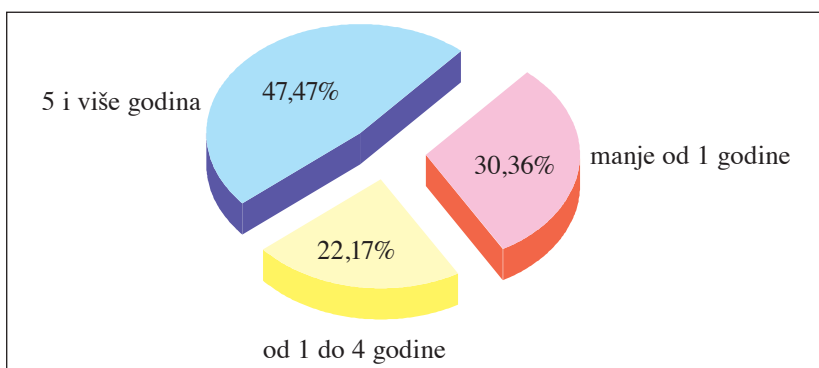

Grafikon 4. Doživljena dob u župi Lisac (1870-1880)

⁵⁷ Nenad Vekarić, Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, Maurizio Levak, Nikša Lučić, Marija Mogorović i Jakša Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000: 14.

Tablica 5. Struktura umrlih po dobi i spolu župe Lisac (1870-1880)

Dob	Broj umrlih			Struktura (%)		
	Muški	Ženske	<i>Ukupno</i>	Muški	Ženske	<i>Ukupno</i>
<i>Ukupno</i>	189	226	415	100	100	100
0-23 sata	0	0	0	0,00	0,00	0,00
1-6 dana	3	5	8	1,59	2,21	1,93
7-29 dana	12	6	18	6,35	2,65	4,34
1-11 mjeseci	44	56	100	23,28	24,78	24,10
<i>0-11 mjeseci</i>	59	67	126	31,22	29,65	30,36
1-4	43	49	92	22,75	21,68	22,17
5-9	14	18	32	7,41	7,96	7,71
10-14	1	12	13	0,53	5,31	3,13
15-19	2	2	4	1,06	0,89	0,96
20-24	2	5	7	1,06	2,21	1,69
25-29	3	5	8	1,59	2,21	1,93
30-34	1	6	7	0,53	2,65	1,69
35-39	3	4	7	1,59	1,77	1,69
40-44	7	6	13	3,70	2,65	3,13
45-49	4	4	8	2,12	1,77	1,93
50-54	2	5	7	1,06	2,21	1,69
55-59	4	2	6	2,12	0,89	1,45
60-64	3	3	6	1,59	1,33	1,45
65-69	6	5	11	3,17	2,21	2,65
70-74	14	14	28	7,41	6,19	6,75
75-79	10	5	15	5,29	2,21	3,61
80-84	9	8	17	4,76	3,54	4,10
85-89	2	4	6	1,06	1,77	1,45
90-94	0	2	2	0,00	0,89	0,48

Grafikon 5. Smrtnost dojenčadi i male djece u župi Lisac (1870-1880)

Ritam začeca, rođenja, ženidbe i smrti

Pretpostavimo li da postoji korelacija između dokolice i pojačane seksualne aktivnosti, odnosno još točnije, između izvođenja poljskih radova i smanjene seksualne aktivnosti - onda bismo u Liscu godinu gotovo mogli podijeliti na vrijeme reprodukcije i vrijeme radova. Izrazito je manje djece začeto od srpnja do studenog, a znatno više od prosinca do lipnja. Proljetni maksimum, koji u Liscu kasni i istovjetan je, primjerice, s maksimumom u slavonskim Drenovcima, nadjačao je vrijeme zimskog zastoja radova. Jedna četvrtina djece začeta je u svibnju i lipnju, više nego u četiri sljedeća mjeseca zajedno! Za razliku od Drenovaca, u Liscu se ne primjećuje da je vrijeme korizme na bilo koji način utjecalo na reprodukciju. U skladu s ritmom začeca, najveći broj djece bio je rođen u veljači i ožujku, odnosno u čitavom razdoblju od rujna do ožujka, a najmanji od travnja do kolovoza.

Jesenski maksimum vjenčanja, općenito dominantan na području nekadašnje Dubrovačke Republike,⁵⁸ i u Liscu je dominirao nad zimskim. Više od 48%

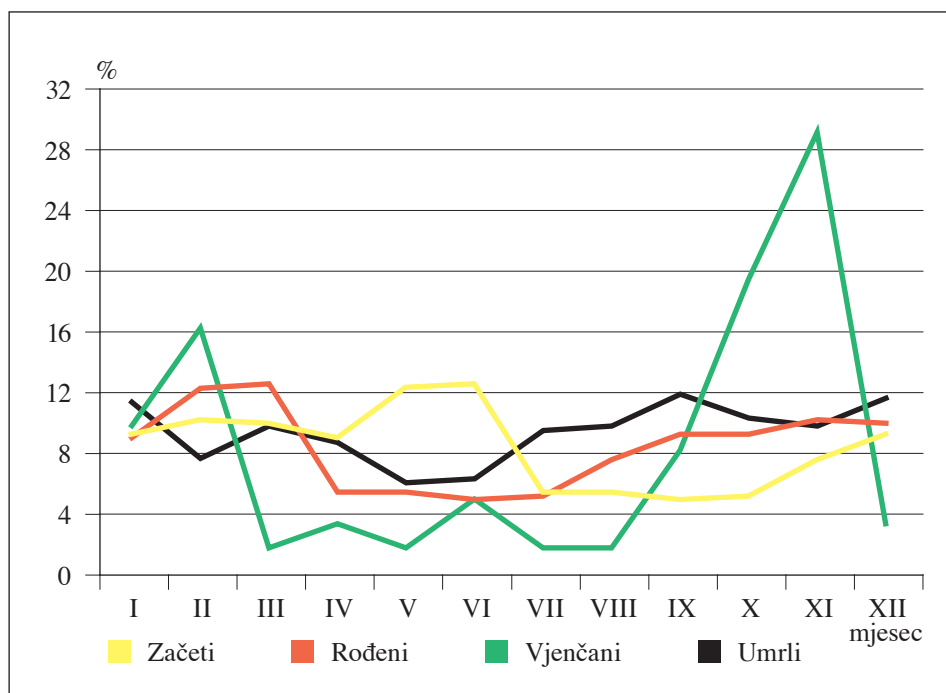
Tablica 6. Struktura vjenčanih župe Lisac po mjesecima (1870-1880)

Godina	Ukupno	Mjesec											
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ukupno	62	6	10	1	2	1	3	1	1	5	12	18	2
%	100	9,68	16,13	1,61	3,23	1,61	4,84	1,61	1,61	8,06	19,35	29,03	3,23
1870.	8	0	1	0	0	0	1	0	0	1	3	2	0
1871.	9	0	1	0	0	0	1	0	0	2	0	4	1
1872.	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0
1873.	7	2	1	0	0	0	0	0	0	0	3	1	0
1874.	3	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0
1875.	8	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	4	1
1876.	4	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0
1877.	4	0	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0
1878.	10	1	3	1	0	0	0	0	0	0	3	2	0
1879.	4	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
1880.	2	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0

■ maksimum

■ minimum

⁵⁸ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 52.

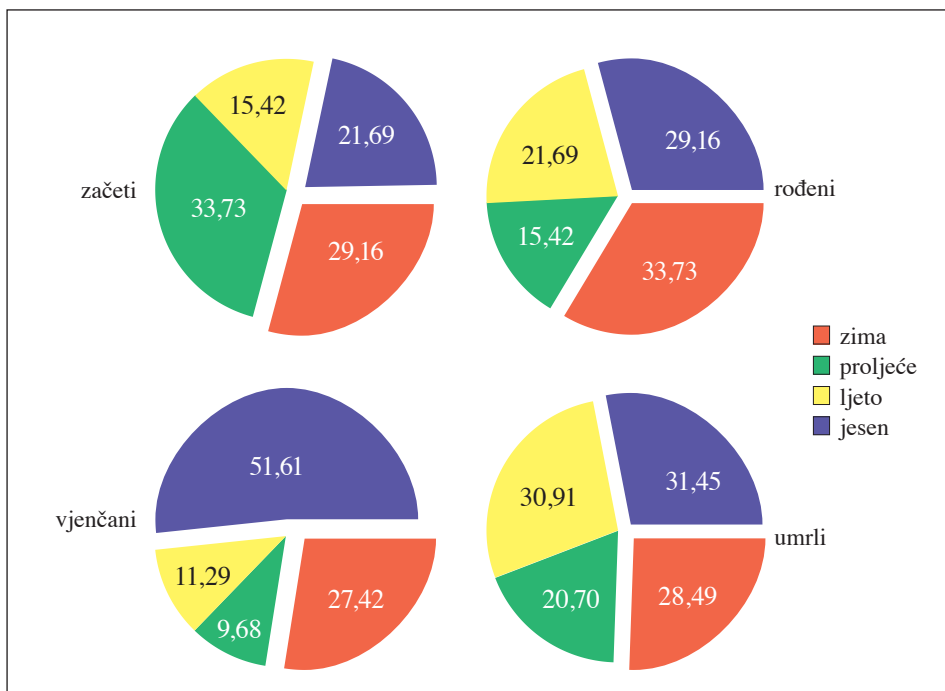
Grafikon 6. Mjesečna distribucija začetih, rođenih, vjenčanih i umrlih u župi Lisac (1870-1880)

Tablica 7. Mjesečna distribucija začetih, rođenih, vjenčanih i umrlih u župi Lisac (1870-1880)

Pokazatelj	Mjesečna distribucija (%)											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Začeti	9,16	10,12	9,88	8,92	12,29	12,53	5,30	5,30	4,82	5,06	7,47	9,16
Rođeni	8,92	12,29	12,53	5,30	5,30	4,82	5,06	7,47	9,16	9,16	10,12	9,88
Vjenčani	9,68	16,13	1,61	3,23	1,61	4,84	1,61	1,61	8,06	19,35	29,03	3,23
Umrlji	11,29	7,53	9,68	8,60	5,91	6,18	9,41	9,68	11,83	10,22	9,68	11,56

brakova bilo je sklopljeno u listopadu i studenom, a nešto više od 25% u siječnju i veljači, no zamijećena su oba maksimuma. I ranije istraživanje, provedeno u Lisicu za razdoblje od 1841. do 1870. godine, dalo je sličan rezultat: 50% vjenčanih u listopadu i studenom, a 19% u siječnju i veljači.⁵⁹

⁵⁹ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 131.

Grafikon 7. Sezonsko kretanje začelih, rođenih, vjenčanih i umrlih u župi Lisac (1870-1880)

Tablica 8. Sezonsko kretanje začelih, rođenih, vjenčanih i umrlih u župi Lisac (1870-1880)

Godišnje doba	Udio začelih (%)	Udio rođenih (%)	Udio vjenčanih (%)	Udio umrlih (%)
<i>Ukupno</i>	100	100	100	100
zima (I-III)	29,16	33,73	27,42	28,49
proljeće (IV-VI)	33,73	15,42	9,68	20,70
ljeto (VII-IX)	15,42	21,69	11,29	30,91
jesen (X-XII)	21,69	29,16	51,61	31,45

Svibanj i lipanj nisu bili samo “mjeseci reprodukcije”, nego i mjeseci najmanje smrtnosti. Povećani mortalitet u Liscu se opaža u kasnijim ljetnim mjesecima (rujan), zbog zaraznih bolesti u najrizičnijem razdoblju za djecu, te zimski mjeseci (prosinac-siječanj) koje je najteže preživljavao starački kontingent (tablice 3-4, 6-8 i grafikoni 6 i 7).

Izvanbračna djeca

Udio izvanbračne djece u župi Lisac u razdoblju od 1870. do 1880. godine nije bio velik (2,41%), no udio prije braka začete djece dosegao je preko 34%, što je znatno iznad prosjeka ruralnih područja u Hrvatskoj, a gotovo na razini dubrovačkih (Mljet, Lastovo⁶⁰) i južnodalmatinskih otoka (Korčula), gdje su se najmanje poštivale crkvene zabrane o predbračnom začecu. Istodobno, u dalmatinskom zaleđu (Bisko) i Hercegovini (Gradac) nije zabilježen nijedan slučaj predbačnog začeca. Na otoku Lastovu sredinom 19. stoljeća trećina prvorodene djece bila je začeta prije braka.⁶¹ Da nije riječ o ekscesu, potvrđuje i istraživanje za župu Lisac u razdoblju koje prethodi ovome: od 1841. do 1870. godine 36,85% prvijenaca bilo je začeto prije sklapanja braka.⁶²

Blizanci

U razdoblju od 1870. do 1880. godine u župi Lisac je rođeno 6 parova blizanaca. Od ukupnog broja rođene djece udio blizanaca iznosio je 2,89% (tablica 3), što je iznad hrvatskog prosjeka (2,70%) i iznad udjela u ostalim istraženim južnohrvatskim župama, gdje je udio blizanaca bio manji nego u drugim krajevima Hrvatske.

Ženidbena dob i ponovni brakovi

Grupa autora izračunala je da je u razdoblju od 1841. do 1870. godine u župi Lisac ženik pri sklapanju svog prvog braka prosječno imao 29,71 godinu, a njegova supružnica 27,35 godina.⁶³ Prilično visoka ženidbena dob, uzmemo li u obzir da je riječ o predtranzicijskom razdoblju, kao i mala dobna razlika između muža i žene potvrđena je i ovim istraživanjem. Prosječni je Liščanin od 1871. do 1880. pri sklapanju svog prvog braka imao 30, a njegova supružnica 27 godina (tablica 9). Lisački su supružnici stupali u brak 4-5 godina kasnije nego supružnici u Biskome (dalmatinsko zaleđe), a čak 9 godina kasnije nego supružnici u slavonskim Drenovcima. Ako, sudeći po drugim pokazateljima, pretpostavimo da nije riječ o simptomu demografske tranzicije, onda objašnjenje visoke dobi pri ženidbi vjerojatno treba tražiti u nekim gospodarskim činiocima. Moguće je da se ženidba odgađala zbog odsutnosti muškaraca, koji su znali

⁶⁰ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 98-99.

⁶¹ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 98-99.

⁶² N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 153.

⁶³ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 111.

Tablica 9. Dob supružnika na dan vjenčanja - župa Lisac (1870-1880)

		Muževi			%			Dob žene					
		<i>Ukupno</i>	oboje u I. braku	bar jedan u II. braku	<i>Ukupno</i>	oboje u I. braku	bar jedan u II. braku	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44
Žene	<i>Ukupno</i>	61	50	11	100	100	100	1	21	22	11	2	4
	oboje u I. braku	50			81,97			1	19	18	7	2	³
	bar jedan u II. braku	11			18,03			0	2	4	4	0	1
%	<i>Ukupno</i>	100	81,97	18,03				1,64	34,43	36,07	18,03	3,28	6,56
	oboje u I. braku	100						2,00	38,00	36,00	14,00	4,00	6,00
	bar jedan u II. braku	100						0,00	18,18	36,36	36,36	0,00	9,09
Dob muža	15-19	1	1	0	1,64	2,00	0,00			1			
	20-24	5	5	0	8,20	10,00	0,00		3	1	1		
	25-29	21	20	1	34,43	40,00	9,09	1	10	5	5		
	30-34	18	14	4	29,51	28,00	36,36		6	6	2	2	2
	35-39	9	6	3	14,75	12,00	27,27		2	5	2		
	40-44	3	3	0	4,92	6,00	0,00			2			1
	45-49	2	1	1	3,28	2,00	9,09			1			1
	50-54	1		1	1,64	0,00	9,09				1		
	55-59	0		0	0,00	0,00	0,00						
	60-64	1		1	1,64	0,00	9,09			1			

mladost provesti kao pomorci na dubrovačkim jedrenjacima, ili pak trgujući po zaleđu. Prosječna stopa nupcijaliteta u istraženih 11 godina iznosila je u Liscu 6‰ (tablica 2).

Svega 6,82% lisačkih ženika sklopilo je drugi brak, a nijedna mladenka. I prethodno istraživanje, za razdoblje od 1841. do 1870. godine (10% udovaca i 3% udovica) pokazuje da ponovni brak nije bio “dobro gledan”, pogotovo kad je bila u pitanju žena. Na primjeru Konavala, jugoistočne dubrovačke ruralne cjeline, Kapetanić i Vekarić objašnjavaju to položajem žene u složenoj obitelji: “... budući da je većina žena živjela u muževljevoj kući, teško je poslije smrti supruga mogla dovesti novog čovjeka u kuću zbog otpora muževljeve rodbine. U rodnu kuću više se nije mogla vratiti, a postojanje djece odvrćalo je muškarce da je ožene i s djecom prihvate u svoju kuću. Zbog toga su se uglavnom ponovno udavale samo one udovice koje nisu imale žive djece iz prethodnog braka, dok

su udovice s djecom nastavljale život neudane, u muževljevoj kući, ili bi se udavale u istoj kući za muževljeva srodnika.”⁶⁴

Brakovi u srodstvu

Od 1841. do 1870. godine u župi Lisac 17% brakova bilo je sklopljeno među srodnicima.⁶⁵ U razdoblju od 1870. do 1880. taj se udio smanjio na 6,45%. Nemali broj srodničkih brakova bio je rezultat zatvorenosti sredine, a ne potrebe očuvanja imovine. U ruralnim pelješkim naseljima u 19. stoljeću, udio srodničkih vjenčanja “nije prelazio 10%, osim u izoliranim naseljima gdje je ponekad dostizao gotovo jednu četvrtinu”.⁶⁶ Najbliži zabilježen stupanj srodstva bio je 2 stupanj po kanonskom, odnosno 4. stupanj po civilnom računanju (vjenčanje bratića i sestrične).

Osobna imena

Fond osobnih imena u Lisacu sadrži svetačka imena, uz pokoje narodno (Rado, Dragica), koje je, dobivši ekvivalent u kršćanskom imenu (Rafael, Karla), “preživjelo” kristijanizaciju imena, započetu u Dubrovačkom primorju nakon što je ono 1399. godine postalo dijelom Dubrovačke Republike, a završenu tijekom 16-17. stoljeća.⁶⁷ Taj fond bio je stabilan i vrlo limitiran, s jedne strane

Tablica 10. Najfrekventnija lisačka osobna imena (1870-1880)

Osobno ime	Frekvencija	Udio (%)	Osobno ime	Frekvencija	Udio (%)
Ivan	45	20,09	Marija	48	25,13
Petar	32	14,29	Kata	41	21,47
Nikola	23	10,27	Ana	40	20,94
Miho	22	9,82	Jelena	38	19,90
Stjepan	16	7,14	Dragica	11	5,76
Pet najčešćih imena	138	61,61	Pet najčešćih imena	178	93,19
Broj rođenih (1870-1880)	224	100	Broj rođenih (1870-1880)	191	100

⁶⁴ Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala, 1*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998: 321.

⁶⁵ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 58.

⁶⁶ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 58.

⁶⁷ Vidi o tome: Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, »Utjecaj kršćanstva na izbor osobnih imena u selima Dubrovačke Republike.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 28 (1990): 145-168.

zatvorenošću sredine, a s druge strogim pravilima nadijevanja imena (prvi sin po očevu, drugi po majčinu ocu; prva kćer po očevoj, druga po majčinoj majci), koja su neminovno dovodila do masovnog ponavljanja imena. Više od 61% muškaraca i više od 93% žena nosilo je jedno od pet najčešćih imena. Najčešća lisačka imena u razdoblju od 1870. do 1880. godine bila su Ivan (20,09%) i Marija (25,13%) (tablica 10).

Zaključak

Proces demografske tranzicije, koji je područje bivše Dubrovačke Republike zahvatio prije nego ostale dijelove Hrvatske, u Lisicu je kasnio i gotovo da se njegov početak može točno označiti 1878. godinom. Uz činjenicu da je riječ o jednoj od Dubrovniku najudaljenijih brdskih ruralnih župa, razloge tog kašnjenja vjerojatno treba potražiti u utjecajima susjedne Hercegovine, gdje su i tadašnja događanja (Hercegovački ustanak) pogodovala "kvarenju" demografske slike.

Obilježja prirodnog kretanja, s visokim stopama rodnosti i smrtnosti (preko 40‰), jasno pokazuju da je Lisac još uvijek u predtranzicijskom razdoblju. Tranzicija mortaliteta započinje naglo, padajući 1878. godine na razinu ispod 26‰. Predtranzicijska obilježja potvrđuje i vrlo visok mortalitet dojenčadi, koji pokazuje da do ovih krajeva još nije stigao napredak zdravstveno-higijenskih prilika.

Ritmovi začeća i vjenčanja slijede u naglašenom obliku uobičajene dubrovačke ritmove. U Lisicu je prilično jasno razgraničeno "vrijeme reprodukcije" i "vrijeme radova". Izrazito je manje djece začeto od srpnja do studenog, a znatno više od prosinca do lipnja. Jedna četvrtina djece začeta je u svibnju i lipnju, a to su ujedno i mjeseci najmanjeg mortaliteta. Kod vjenčanja je izrazita dominacija jesenskog maksimuma.

Udio predbračnih začeća (preko 34%), koji je znatno iznad prosjeka ruralnih područja u Hrvatskoj, a gotovo na razini dubrovačkih i južnodalmatinskih otoka, pokazuje da je i najkonzervativniji dio dubrovačke sredine slabo poštivao crkvene zabrane o predbračnom začeću.

Specifična obilježja lisačkog stanovništva u ovom razdoblju su, za predtranzicijsko razdoblje vrlo visoka dob pri sklapanju braka (možda uzrokovana odsustvom muškaraca u pomorstvu i trgovini sa zaleđem) te relativno visoka doživljena dob (više od 6% umrlih doživjelo je 80. godinu), što bi se, s obzirom na druge pokazatelje, moglo pripisati i zdravim klimatskim uvjetima.

DELAYED DEMOGRAPHIC TRANSITION: THE POPULATION OF LISAC IN DUBROVAČKO PRIMORJE (1870-1880)

MARIJA GJURAŠIĆ, MINELA FULURIJA AND NENAD VEKARIĆ

Summary

Although much of the territory of the former Dubrovnik Republic had experienced the process of demographic transition before the rest of Croatia, Lisac deviated from this pattern in the sense that the process began later—in 1878 to be precise. The reasons underlying this delay should be sought, apart from the fact that Lisac was one of the most remote rural parishes located in the mountains, in the influence from the bordering Herzegovina, where the ongoing events (Herzegovinian rebellion) contributed to the mutation of the demographic picture. The attributes of the natural population dynamic—high natality and mortality rates (over 40‰)—clearly show that Lisac was still in the pre-transitional period. The mortality transition had a sudden onset, with the rate below 26‰ in 1878. High infant mortality also characterised the pre-transitional phase, suggesting that health and sanitary changes had not yet reached this area.

Conception and marriage patterns generally correspond to the major Dubrovnik trend. The rural community of Lisac made a clear distinction between ‘reproduction season’ and ‘farm work season’. A larger number of children was conceived between December and June than in the period July–November. One-quarter of the children were conceived in May and June, these months also having the lowest mortality rate. Marriages exhibited a marked autumn peak. The ratio of premarital conceptions (over 34%), significantly above the average of the Croatian rural communities and practically on the level of Dubrovnik and south-Dalmatian islands, indicates that even the most conservative area of the Dubrovnik region failed to observe the church norms governing premarital sexual relations.